

Джон К.Рот

Джон К.Рот, професор філософії кафедри Рассела К. Пітцера у Клермонтському коледжі Мак-Кенна і співредактор цієї книги, народився в Гранд Гавені (штат Мічиган) у 1940 році. Будучи християнином, Рот зосереджує свою увагу на темі Голокосту головним чином через те, що ця подія висуває обвинувачення християнській традиції і має засадничі наслідки для неї. До його доробку, що нараховує сімнадцять книжок, входять, зокрема, дослідження: «Пожираючий вогонь: зустрічі з Елі Візелем і Голокостом» та «Наближення до Освенціма: Голокост та його спадщина» (у співавторстві з Річардом Л. Рубенштейном). У 1982 році він був позаштатним професором досліджень Голокосту у Хайфському університеті (Ізраїль). У 1988 році Рот отримав – значною мірою завдяки своїй багаторічній викладацькій діяльності та публікаціям, пов'язаним із Голокостом – звання професора року у Сполучених Штатах і Канаді від Ради з розвитку й підтримки освіти та Фонду Карнегі з підтримки розвитку навчання.

У своєму есе «Про втрату довіри до світу» Рот розмірковує над питанням, порушеним раніше Жаном Амері у своїх роздумах щодо «Тортур». Амері зазначає: «Щодня я заново втрачаю довіру до світу», – і наводить як одну з причин: «Щоранку, прокидаючись, я бачив у себе на передраменні освенцімський номер». Амері доводить, що цю довіру до світу, поставлену Голокостом під знак запитання, ніколи вже не відновити. Можливо, Амері і має рацію, однак Рот досліджує можливість повернення цієї довіри.

Про втрату довіри до світу*

Жан Амері (Ганс Майєр) – народився у Відні 31 жовтня 1912 року. Рятуючись від нацизму, він переїздить у 1938 році до Бельгії. Згодом вступає там до лав руху Опору. Схоплений гестапо в 1943 році, зазнає тортур у концтаборах, зокрема і в Освенцімі. Дочекавшись у 1945 році звільнення з Берген-Бельзена, Амері береться до написання низки есе про своє переживання Голокосту. Одне із них озаглавлене просто «Тортири». У ньому Амері ділиться таким своїм спостереженням: «Очікування допомоги, впевненість у допомозі належать, певна річ, до засадничих переживань людської істоти...» Однак найвагомішою втратою, спричиненою Голокостом, було, на його переконання, те, що

він докорінно зруйнував той «елемент довіри до світу... впевненість, що на підставі писаних чи неписаних суспільних договорів інша людина захищатиме мене – точніше кажучи, що вона поважатиме моє фізичне, а водночас і моє метафізичне єство»¹. Жан Америк порохувався з життям 17 жовтня 1978 року. Цей факт, поряд із низкою інших особливостей, породжених Голокостом, змушує визнати, що втрата довіри до світу можлива.

Навесні 1942 року, коли Америк чинив опір нацизмові, есесівський офіцер Ернст Біберштейн прямував на схід. Він уже мав досвід щодо депортування євреїв до знищувальних центрів, але згідно з новим розпорядженням його усунули з адміністративного поста на цій ділянці й призначили офіцером до *Einsatzgruppe* [айнзатцгрупи] С. Це був один із чотирьох підрозділів, яким ставилося в обов'язок знищення євреїв у тилу німецького наступу на Радянський Союз. *Einsatzgruppe* С мала своїм завданням запровадження поліцейського контролю в Україні. Серед її «заслуг» було вбивство понад 33 тис. євреїв у Бабиному Яру у вересні 1941 – завдання, з яким вона впоралася всього упродовж двох днів. Біберштейн волею долі не був причетний до Бабиного Яру, так би мовити «власноруч» однак він не доклав жодних зусиль, аби зменшити «досягнення» свого загону відтоді, як перебрав на себе командування ним. Відпала необхідність депортувати тисячі євреїв, оскільки його люди працювали вправно. Проте цього нациста не можна назвати кровожерливим. Немає доказів, які б свідчили, що він прагнув очолити команду вбивць або діставав задоволення від операцій, виконуваних підлеглими під його орудою. Його діяльність – лише один приклад із діапазону дій, що складала не лише безпосередню участь у вбивстві, але й безліч різновидів співучасті, необхідної для того, аби процес знищення відбувся. І все ж, коли ми замислюємося над втратою довіри до світу, випадок Біберштейна викликає у нас подив. Пояснюється це тим, що до того, як опинитися в лавах СС, Біберштейн був протестантським пастором.

Коли Біберштейн перекинувся від убивства адміністративним рішенням до убивств відданням своїм підлеглим команди відкрити кулеметний вогонь, один молодий німецький солдат прибув із східного фронту до Мюнхена, згідно з наказом, за яким його було переведено до місцевого університету з метою медичного стажування. Раніше у своїх листах він натякав на події, що потрясли його до глибини душі. «Я не в змозі навести тобі деталі, – писав він, – просто не віриться, що такі речі

можливі... Війна тут, на Сході, спричинила такі жахливі речі, у можливість яких я ніколи не міг би повірити»². Віллі Граф (цей молодий німецький солдат-дописувач) мав на увазі не битву проти радянських військ, а бойню, здійснювану *Einsatzgruppen* [айнзатцгрупами].

У Мюнхені двома найближчими приятелями Графа були Ганс і Софі Шоллі, яким було трохи більше, ніж по двадцять років. Керуючись своїм розумінням християнства і любові до Німеччини, яке розходилося з уявленнями Гітлера, брат і сестра Шоллі вирішили спромогтися на більше, аніж безпорадно запитувати «Що ми можемо вдіяти?» Під проводом Ганса вони почали виявляти свою громадську незгоду. Хоч їм не бракувало відчайдушної сміливості, винахідливості та високих ідеалів, їхні сили були обмеженими. Втім, разом зі своїм професором філософії Куртом Губером (у віці п'ятдесят одного року) та приятелями-студентами Алексом Шморельєм, Кристофом Пробстом і Віллі Графом вони атакували нацизм листівками від імені свого руху опору під назвою «Біла троянда».

Німецький опір Гітлеру залишався розпорошеним. Він не завдавав багато помітних ударів, як це видно на прикладі зусиль Шоллів. Ця група діяла упродовж приблизно року; її потужність обмежувалася кількома тисячами копій семи різних листівок. Воєнна м'ясорубка тривала ще понад два роки після того, як «Білу троянду» було розгромлено. Результати видаються мізерними, але тільки на перший погляд. Перевага у війні була ще на боці Гітлера, коли в 1942 році розпочався цей студентський протест. На той час, коли Шоллів схопили, змінився перебіг подій під Сталінградом. Вбачати якісь заслуги «Білої троянди» у цьому повороті немає жодних підстав, але нацисти серйозно трактували її діяльність, і серйозність ця дедалі зростала, в міру того, як воєнні плани Гітлера почали зазнавати поразки. Нацистське правосуддя спрацьовувало швидко. 22 лютого 1943 року, вже на четвертий день після арешту, Шоллі та Кристофер Пробст постали перед судом. Через вісім годин їм відтяли голови. Знову на думку спадає запитання: «Що може зробити хтось один?» Показання Софі Шолль, задокументовані судом, який засудив її до страти, засвідчували, що «хтось, зрештою, повинен був почати»³.

Життя Жана Амері, Ернста Біберштейна та Ганса й Софі Шоллів розгорталося на тлі модернізованих економічних систем, технологічних можливостей і політичних структур, що породили вдосталь благ, але й спричинилися до надлишку людей, специфічних форм людського

панування і безпрецедентної кількості масових убивств. Як засвідчив Голокост, сучасна політична держава не обходиться без того, щоб не запровадити свого механізму знищення. Якщо правляча еліта ще здатна утримувати контроль над цією панівною владою, то пересічний громадянин, здається, падає ниць перед нею.

Неможливо наблизитися до пізнання правди про Голокост, допоки не буде усвідомлений той факт, що держави двадцятого століття схильні дедалі більше приневолювати особистість до покори, лишаючи її можливості висловлювати незгоду. Однак як тільки люди усвідомлюють цю реальність, у них виникає спокуса втиснути Голокост у детерміністичну схему. Те, що трапалося, видається фатумом, особиста відповідальність втрачає свою значимість, і, як наслідок, занепадає довіра до світу. Такий детерміністичний погляд є настільки ж небезпечним, наскільки й необтяжливим, бо саме на цьому ґрунті зростає байдужість. Пізнати правду про Голокост можливо, лише зрозумівши необхідність чинити опір байдужості, а отже, й усвідомивши важливість пам'ятати про те, що час від часу завдяки сміливому опору вдавалося таки рятувати людей і запобігати найгіршому з можливих видів нацистського зла. Багато хто з євреїв чинив опір. Виступали проти також і неєвреї, навіть зсередини самої німецької системи. Заслуга того, що єврейські втрати не перевищили двох третин європейського єврейства й однієї третини єврейського народу у всьому світі, не належить винятково військовій потузі Союзників. Внесли свій внесок також і окремі особи, що діяли самостійно або у складі маленьких груп.

Безмір Голокосту стає надто безликим і невідворотнішим, аніж він насправді був, якщо знехтувати тим фактом, що конкретні люди приймали рішення і виконували накази, згідно з якими знищувалися мільйони. З'ясування цієї істини є одним із найважливіших філософських осягнень, які маємо винести з Голокосту. Більше того, досліджуючи на реалістичному ґрунті, як люди діяли або що вони могли вдіяти за умов процесу знищення, можливо, ми прозріємо і вийдемо на шлях виявлення принаймні хоч якихось уламків довіри до світу, зруйнованої Голокостом. Отож, розглянемо запитання, поставлене ув'язненому Францу Штанглю, колишньому коменданту Собібура й Треблінки, 27 червня 1971 року журналісткою Гіттою Серені. «Ви гадаєте, – запитала вона наприкінці довгої низки інтерв'ю, – що той час у Польщі навчав вас чомусь?»⁴ Висловлюючись конкретніше, конче важливо запитати: чи міг Франц Штангль зійти з того шляху, який привів його до Треблінки,

де він обіймав посаду середнього рангу керівника, що вимагала від нього наглядати за тим, як інші виконували покладені на нього смертоносні обов'язки? І якщо він міг це зробити, змінилося б щось, якби він це зробив?

Симон Візенталь, відомий переслідувач нацистів, колись, як стверджують, сказав: «Якщо б я не зробив у житті нічого іншого, окрім як схопив би цю лиху людину Штангля, то я прожив би марно» (с.351; сторінкові посилання у цьому й наступному абзацах стосуються книжки Серені «Into That Darkness» [«Занурення в ту темряву»]). На той час Штангль перебував під судовим розглядом у Дюссельдорфі (Німеччина), куди цього злочинця було доправлено з Бразилії, де 28 лютого 1967 року його заарештували в Брукліні – одному з найкращих житлових районів Сан-Паулу. Хоча Штангль ніколи не афішував свого минулого, він ніколи й не переховувався. У 1945 році американські власті знали про його діяльність у Треблінці, але Штангль знайшов притулок у Римі. За підтримки духівництва у Ватикані він отримав паспорт Червоного Хреста (в якому було змінено його ім'я з Franz P. на Paul F. Stangl) і переїхав до Дамаска, скориставшись шляхами, до яких вдавалися до й після нього інші есесівці. Заздалегідь він потурбувався і про приїзд до нього дружини й дітей, які подорожували під своїми власними іменами й сповістили австрійську поліцію про кінцевий пункт своєї подорожі. У 1954 році Штангль відкрито переїхав до Бразилії, зареєструвавшись у австрійському консульстві в Сан-Паулу. Згодом, влаштувавшись у фірму «Фольксваген», Штангль почав нове життя.

Хоча менший подив викликало те, що Штангля було знайдено, ніж те, що його слід колись загубився, постання перед судом висвітлило темне минуле цього нацистського функціонера. 22 грудня 1970 року суд Західної Німеччини виніс вирок на його довічне ув'язнення. На початку квітня наступного року Гітта Серені вперше зустрілася з ним. Ця зустріч відбулася тому, що Серені, яка висвітлювала в пресі процес над Штанглем, була переконана, що той був «особистістю, в певному сенсі розумною» й «те, що трапилося з ним, та зміни, які відбулися всередині нього, навряд чи переживав будь-коли хтось інший» (с. 13, 23). Штангль скористався першим інтерв'ю, щоби спростувати звинувачення, висунуті проти нього, але Серені чекала чогось іще, «якогось нового відкриття, яке б допомогло зрозуміти речі, до того часу не пізнані» (с. 23). Вона заохочувала Штангля до розмови, обіцяючи: «запишу в точності все, хоч би що було сказано і що

намагатимуся – попри мої власні почуття – неупереджено зрозуміти» (сс. 23–24).

Після певних вагань Штангль погодився. Протягом сімдесяти годин розгорталися в уривках основні періоди його життя в перебігу діалогу, що відбувався в квітні та червні 1971 року. Уперше опубліковані в «Daily Telegraph Magazine», ці інтерв'ю були згодом опрацьовані й видані окремою книжкою. Крім того, що Серені дотримала обіцянки, даної Штанглю, вона спромоглася підготувати матеріал, цінніший, ніж, скажімо, автобіографічний опис Рудольфом Гьоссом своєї кар'єри на посту коменданта Освенціма⁵. Оскільки, укладаючи свою оповідь, Серені інтерв'ювала також родину Штангля, багатьох його спільників та чимало авторитетів із питань Голокосту. Навіть після перехресних перевірок деталі розповіді Штангля залишають місце для здогадів, але праця Серені цінна тією багатовимірністю, якої бракує сповіді Гьосса.

Народився Штангль у 1908 році в маленькому австрійському містечку Альтмюнстер. Він стверджував, що в дитинстві «перелякався до смерті» через свого батька, колишнього солдата, котрий помер від недоїдання, коли йому, Штанглю – синові — було вісім років⁶. Змінивши в п'ятнадцять років шкільну лаву на місце ткача-підмайстра, він був сумлінним працівником і невдовзі йому доручили наглядати за іншими. Серед його розваг переважали музика й вітрильники. Озираючись назад, Штангль говорить про ці роки – «мій найщасливіший час». Проте в 1930 роки в Австрії хлопець побачив, що брак вищої освіти стане на заваді його подальшому просуванню по службі в галузі текстильної промисловості. Як можливу альтернативу своїй діяльності Штангль обирає поліцейську службу, зокрема, з огляду на те, що вона дозволяла йому долучитися до вгамовування заворушень, спричинених у його країні економічною депресією. Він склав необхідний вступний іспит у 1931 році й отримав запрошення прибути до бараків у Лінці для підготовки. Повідомляючи про свій від'їзд, Штангль довідався, що роботодавець-текстильник мав намір послати його до Відня з метою отримати додаткову освіту. Коли Серені запитала, чи міг він усе ще скористатися цією можливістю, Штангль відповів, що його начальник «не робив такої пропозиції» (сс. 27, 28; сторінкові посилання тут і в наступних десяти абзацах стосуються книжки Серені «Into That Darkness»).

Розповідь Штангля часто свідчить про його пасивність, готовність коритися непідвладним йому обставинам. Знаменну деталь складають його ранні зв'язки з нацистами. Залишається нез'ясованим, чи був

Штангль нелегальним нацистом в Австрії до *Anschluss* (березень 1938), але він розповів таку історію. Його, молодого поліцейського офіцера, було нагороджено орденом за сумлінну службу, зокрема, особливого визнання здобув він завдяки захопленню таємного нацистського складу зброї невдовзі після підступного вбивства австрійського канцлера Енгельберта Дольфуса в липні 1934 року. Цей успіх міг би завдати неприємностей Штанглю, але безпосереднім наслідком було призначення його до міста Вельс як політичного слідчого «для викриття антиурядової діяльності» (с. 29). Штангль, який був на той час уже одружений, не відчував тоді, як він стверджує, жодних симпатій до нацистів, але в 1938 році ситуація змінилася. Перед тим націонал-соціалісти провели чистку в австрійській поліції. Серед перших жертв були троє співробітників Штангля, відзначених тією ж нагородою, що її він отримав кілька років тому за рейд проти нацистів. Спонукуваний страхом, як Штангль сказав Серені, він домовляється з другом, аби його ім'я було внесено до списку, який мав засвідчити його членство в нацистській партії протягом попередніх двох років.

Як пояснює Штангль, жереб було кинуте: «Це не було питанням вибору – залишатися чи ні в цій професійній галузі. Це вже перетворилося – дуже скоро – на питання виживання» (с. 35). Отже, Штангль залишився на службі в поліції після того, як у січні 1939 року його професійна галузь була поглинута гестапо. З огляду на несхвалення цього кроку дружиною, він підписав також стандартне формулювання, яке ідентифікувало його як *Gottgläubiger* – віруючий у Бога, але розірвав свої зв'язки з римокатолицькою церквою. Наступний вирішальний крок на шляху до Треблінки було зроблено в листопаді 1940 року, коли Штангль отримав наказ прибути до Берліна.

Згідно із цим наказом, підписаним Генріхом Гімmlером, Штангля було переведено до Загальної установи з питань догляду в лікувальних (благодійних) закладах (*Gemeinnützige Stiftung für Heil und Anstaltspflege*). Ця установа, що являла собою лише одну ланку у великій мережі під кодовою назвою Т-4 (оскільки її штаб-квартири містилися за адресою Tiergartenstrasse, 4), сприяла керівництву виконуваною Т-4 програмою «милосердне умертвіння» хворих на розумові та фізичні вади в Німеччині й Австрії. Штанглю в цій таємній операції було відведено роль провідного офіцера з питань безпеки. Він повідомляє, що це призначення було запропоноване йому на вибір, хоча обережність унеможливлювала альтернативу. Отже, коли Штангль повернувся до Австрії, він обійняв

нову, як для поліцейського, посаду в центрі ейтаназії «Шлосс Гартгейм» (неподалік від Лінца), в якому згодом убивали євреїв із концтабору, поблизу Маутхаузена.

Діяльність Т-4 перебувала під особистим контролем Гітлера. Крім того, проект ейтаназії, в якому використовувався чадний газ [окис вуглецю], отримав благословення впливових німецьких науковців і медиків. Тривав він багато місяців і вирішив долю близько 100 тисяч життів. Громадський протест, очолюваний видатними німецькими християнськими діячами, допоміг зупинити цю смертоносну машину в серпні 1941 року, однак на той час мета проекту була фактично досягнута. Програму ейтаназії було задумано, можливо, неусвідомлено, як тренувальний полігон для персоналу перед запровадженням «остаточного розв'язання», але не може бути простим збігом те, що персонал із «Шлосс Гартгейма» та інших центрів перегрупували в Польщі для виконання подібних функцій у таборах смерті. У лютому 1942 року, наприклад, Т-4 запропонувала Францу Штанглю новий вибір: або повернутися назад до Лінца, де йому довелося б потрапити в підпорядкування до начальника, якого він побоювався, або обійняти посаду на Сході, поблизу Любліна. Цей вибір «або – або» не був жодною мірою випадковим. Берлінські чиновники були впевнені: Штангль вибере Польщу, що він і зробив. Невдовзі після прибуття на місце призначення Штангль дізнався, що його командувач – есесівський генерал Оділо Глобочнік – цитуємо «...має намір доручити мені будівництво табору під назвою Собібур» (с. 103).

У наміри нацистів входило приєднати до рейху переважну частину західної Польщі (*а втім, – як і пієсвіту. – Ред.*). Євреїв із цих теренів передбачалося депортувати вглиб Польщі до так званого *Generalgouvernement* [генерал-губернаторства], де на них чекало перебування в гетто разом із безліччю інших євреїв цього регіону і врешті-решт винищення. У цьому *Generalgouvernement* Глобочнік із допомогою Кристіана Вірта та очолюваної ним команди експертів із ейтаназії від Т-4, здійснювали повний контроль над «Операцією Рейнгард», названою так на честь її натхненника Рейнгарда Гейдріха, вбитого навесні 1942 року чеськими патріотами.

Призначені для знищення людей табори смерті, створені Глобочніком у *Generalgouvernement* протягом 1942 року, – Белжець (березень), Собібур (травень) та Треблінка (липень) – перебували в адміністративному віданні структур, що вели безпосередньо до канцелярії

Гітлера. Натомість Освенцім і Майданек (останній також із цієї зони) залишалися під керівництвом Головної управи економічного управління (WVHA – Wirtschaft-Verwaltungshauptamt), оскільки вони були, до того ж, трудовими закладами. Гімmlер часто намагався підняти ентузіазм своїх підлеглих шляхом змагання і з цією метою відвів Гюссу виняткову роль в управлінні Освенцімом. Як наслідок, виникло суперництво, але, хоч Глобочнік, Вірт та їхні поплічники поступилися першістю перед Гюссом як архітектором масової смерті, вони, безумовно, теж не пасли задніх. До того як Белжець, Собібур і Треблінка були закриті менш як через два роки, в них було знищено близько двох мільйонів євреїв і тисячі циган, серед яких діти складають до однієї третини від загальної кількості. Серені повідомляє, що вцілілих у цих таборах – «трудових євреїв», які змушені були забезпечувати їхнє функціонування – нараховувалося до однієї сотні.

Штангль стверджує, що він спочатку не знав про призначення свого будівельного проекту в Собібурі, але туман невідання розвіявся, коли йому довелося бути присутнім у Белжеці на першому великомасштабному знищенні людей із використанням стаціонарних камер і вихлопного газу. Він дізнався, що Собібур виконуватиме подібну функцію і що йому очолювати цю справу. Повернувшись до Собібура, він обговорив можливі варіанти зі своїм другом: «Ми переконалися: те, що робилося, було злочином. Ми обговорювали спосіб дезертирства – розмірковували над цим тривалий час. Але яким чином? Куди нам податися? Що буде з нашими родинами?» (с. 113). Штангль подав заяву про переведення. Жодної відповіді він не отримав, але в червні йому надійшов лист від дружини. Вона писала, що керівництво Штангля саме тепер запропонувало їй з дітьми побачитися з ним у Польщі.

Собібур відкрили в середині травня 1942 року, і діяв він протягом двох місяців. Потім обладнання вийшло з ладу, і знищення людей припинилося до жовтня. Тим часом прибула родина Штангля і розмістилася у маєтку в трьох милях від табору. До того часу Штангль тримав у невіданні свою дружину щодо особливостей його роботи в центрі «Шлосс Гартгейм» і загалом у Польщі. Тепер вона дізналася правду про Собібур від одного з підлеглих свого чоловіка. Очевидно, доводити до відкритого конфлікту зі своєю дружиною, внаслідок якого вона могла покинути його, було не в його інтересах. Він не лише запевнив її, що не несе прямої відповідальності за жодне вбивство, але й посприяв поспішному від'їздові своєї родини.

На час їхнього повернення до Австрії Штангля було переведено до Треблінки.

Францішек Забецький – один із тих, кого інтерв'ювала Гітта Серені – був членом польського підпілля. Будучи шляховим наглядачем на залізниці в Треблінці, він стежив за німецькими військовими перевезеннями і, крім того, став «єдиним спостерігачем із відповідною підготовкою, який перебував на своєму посту протягом усього існування табору в Треблінці» (с. 149). Забецький рахував ешелони смертників, занотовуючи цифри, позначені на кожному вагоні. «Кількість людей, убитих у Треблінці, становила 1 мільйон 200 тисяч, – засвідчує він, – і в цьому немає жодного сумніву» (с. 250).

Доктор Ірмфрід Еберль, колишній керівник центру ейтаназії в Бернбурзі, що поблизу Ганновера, був творцем і першим комендантом Треблінки. Його правління було незадовільним в очах Глобочніка, і таким чином йому на заміну прислали Штангля, який описує свій приїзд туди як вхід до Дантового пекла. Як пояснював Штангль, головним його завданням було потурбуватися про коштовності, що залишалися після тих, хто потрапляв до газових камер. «Ішлося про величезні – навдивовижу – багатства, і кожному хотілося отримати якусь його частку, кожний намагався тримати це під контролем». (с. 162). І справді, переконував Штангль, головною причиною знищення євреїв було те, що нацисти потребували їхніх коштів. Принаймні один із уцілілих євреїв – Александер Донат – не спростує беззастережно це твердження. Він вважає Штангля «достатньо розсудливою людиною, аби зрозуміти, що за димовою завісою пропаганди й расистської містики годі шукати жодної священної місії – за ними стояла неприхована пожадливість»⁷. У будь-якому разі Штангль намагався переконати себе в тому, що його причетність до «фабрики смерті» обмежувалася регулюванням потоку шалених прибутків Треблінки. Насправді ж він очолював увесь процес знищення, в ході якого щоденно умиралося від п'яти до шести тисяч євреїв. Система працювала, – говорить Штангль, «...і, оскільки вона працювала, то була незворотною». Із ненавмисною іронією він знов і знов повторює, що його робота була «справою виживання – завжди йшлося про виживання... Вона ставала звичною», – додає він⁸.

Штангль запровадив декілька «вдосконалень» у Треблінці, одним із яких була імітація залізничної станції для введення в оману прибулих жертв. Її урочисто «відкрили» на Різдво 1942 року. У цей час Штангль перебував у відпустці в Австрії. Він отримував можливість короткого

відпочинку кожні три-чотири місяці, але стосунки з дружиною були натягнутими упродовж усього його перебування в Треблінці. Умертвіння газом і спалювання тривали під керівництвом Штангля протягом першої половини 1943 року. Проте 2 серпня, у понеділок, що, зазвичай, вважався легким робочим днем, з огляду на те, що ешелони не так часто завантажувалися по неділях, смертоносна машина Треблінки тимчасово загальмувала, коли серед єврейських працівників вибухнуло давно сплановане повстання. Хоча табір було підпалено, газові камери залишилися неушкодженими. Ешелони з Бялистока все ще направлялися туди, останній прибув 19 серпня. Після цього сам табір було ліквідовано, а територію замасковано насадженнями й будівлею у вигляді невеличкої ферми, «спорудженої з цегли, яка залишилася після демонтажу газових камер» (с. 249; сторінкові посилання тут і в наступних шести абзацах стосуються книжки Серені «Into That Darkness»).

Тим самим Різдом 1942 року датується остаточне пов'язання Штанглем своєї долі з СС, а по закінченні війни його заарештували американці в австрійському селищі на озері Аттерзее. Два роки по тому, коли австрійські службовці досліджували операцію ейтаназії, здійснювану в центрі «Шлосс Гартгейм», Штангль опинився в полі їхньої уваги. Вони зажадали юрисдикції, яку було надано. Інтернований у «відкритій» в'язниці в Лінці, Штангль покинув її, коли тривало судове розслідування щодо справи Гартгейма. Минуло двадцять років, поки й він постав перед судом.

У розмові із Серені Штангль наполегливо пояснював своїй співбесідниці думку, що й він сам – жертва Голокосту. Штангль вважав, що його було обплутано павутинням, з якого він не міг виплутатися. І все ж, його виправдання були не надто переконливими, навіть у власних очах. Відповідаючи на запитання Серені: «Ви гадаєте, що той час у Польщі навчив вас чомусь?» – у своєму останньому інтерв'ю, Штангль серед іншого сказав: «Так, я зрозумів, що все людське сягає своїм корінням у людську слабкість» (с. 363). Не минуло й двадцяти чотирьох годин після цієї бесіди, як Франц Штангль помер від серцевого нападу.

Чи могло щось зміцнити серце Штангля достатньою мірою, аби вберегти його від того шляху, який він обрав? Це питання складає кульмінацію книжки «Занурення в ту темряву», і тут на передній план виходить не Франц, а Тереза Штангль. У жовтні 1971 року Серені, завершуючи свою останню розмову із ффрау Штангль, запитала її:

«Скажіть мені, будь ласка, що б, на вашу думку, сталося, якби ви у якийсь момент поставили свого чоловіка перед безумовним вибором, якби ви сказали йому: «Послухай, я знаю, що це страшенно небезпечно, але – або ти виплутаєшся із цього страхіття, або ми з дітьми підемо від тебе». Мені б хотілося знати ось що: якщо б ви поставили перед ним цю альтернативу, що б він, на вашу думку, вибрав?»

Тереза Штангль довго роздумувала над цим болісним запитанням. Нарешті вона висловила сподівання, що з двох зазначених складових вибору – Треблінка або його дружина – чоловік, за її словами, «вибрав би в остаточному підсумку мене» (с. 361).

Наступного дня Серені отримала записку від фрау Штангль з оцінкою її попереднього твердження. Франц Штангль, писала його дружина, «...ніколи б не знищив ні себе, ні своєї родини» (с. 362). Серені, проте, вірить, що перша оцінка вірогідніша, хоч би як важко було для фрау Штангль погодитися із цим. Якщо Серені має рацію, то павутиння відповідальності, а водночас із тим і людської слабкості, поширюється відповідно до масштабів зла. Однак мусимо поставити й друге запитання: «Чи справді опір змінив би щось?» Франц Штангль, принаймні, мав щодо цього сумніви. У відповідь на запитання про те, що б трапилося, якби він відмовився од своїх призначень, Штангль сказав: «Якщо б приніс себе в жертву, якщо б оприлюднив те, що я відчував, і вмер... це б нічого не змінило. Ні на йоту. Усе йшло б своїм звичаєм, наче нічого не сталося і наче сліду мого не було». Серені погодилася з відповіддю, але намагалася з'ясувати, чи міг би такий вчинок принаймні додати мужності іншим. «Навіть цього не сталося б, – наполягав Штангль. – Це спричинило б слабенькі брижі на якусь частку секунди – не більше» (с. 231–232).

Не можна нехтувати подібними свідченнями. Страх і небезпека ніколи легко не долалися, і навіть якщо б кожний есесівець поділяв проголошену Штанглем непевність стосовно «остаточного розв'язання», поодинокі порушення струнких шерог навряд чи зупинило б руйнівний процес. Утім, ці істини жодною мірою не применшують інші, на яких слід також наголосити. По-перше, Собібур і Треблінка засвідчують, що розпач Штангля, хоч би яким правдоподібним він був, не заслуговує на те, щоб бути істиною в останній інстанції. По-друге, ці табори смерті, як допомогла з'ясувати Тереза Штангль, засвідчують також, що цей розпач змикається з інстинктом самозбереження, як тільки люди, особливо найближчі та найдорожчі, виявляються нездатними надати одне одному

допомогу у протистоянні слабкості, яка дозволяє наділим владою прирікати беззахисних жертв на животіння й загибель. По-третє, якщо б значна кількість осіб спромоглася зробити одне для одного те, що було напевне в їхніх силах, а саме: закликати одне одного до відповідальності за свої вчинки, Голокост, можливо, не сягнув би такого масштабу. Ми відповідальні – і це наш обов'язок – одне за одного, так само, як і самі за себе. Ми мусимо народитися наново як люди – чоловіки й жінки, наділені згори здатністю дивитися в обличчя одне одному й піклуватися одне про одного – тут і тепер. Хоч ці речі й очевидні, банальними їх не назвеш. Не наголошувати на них – означає сприяти утворенню атмосфери мовчання, в якій особистої відповідальності можна буде дуже легко уникнути і в якій безпомічних людей дуже легко можна буде визнати зайвими й гідними хіба що тортур і смерті.

Зустрічі Гітти Серені із Францем Штанглем виявили для неї «фатальну взаємозалежність усіх людських вчинків» (с. 15). Якщо ці вчинки покликані запобігати розвиткові подій, трагічною кульмінацією яких є невідворотний фатум, дії Терези Штангль мають трактуватися не менш серйозно, ніж діяльність її чоловіка, його начальників і їхніх слухняних підлеглих. З'ясування того, що саме вона та інші люди – такі ж прості, як і ми з вами – могли, а що не могли зробити, зокрема й того, яким чином її свідчення розвіують оптимістичні ілюзії щодо ціни опору, є предметним уроком про довіру, який ми маємо винести з тих подій, що відбувалися в той час у Польщі.

9 жовтня 1974 року, майже через три роки після того, як у німецькій в'язниці помер Франц Штангль, прогресуючий атеросклероз підкосив іншу людину, яка відігравала під час Голокосту роль, цілковито відмінну від тієї, що випала на долю коменданта Треблінки. Чорноринковий гендляр і бонвіван, Оскар Шіндлер вів спосіб життя «завсідника вечірок», через що нерідко збивався на манівці подружньої зради⁹. За певними моральними нормами, Штангль був кращою людиною, ніж цей високий блондин чесько-німецького походження, котрий шукав собі долі в польському місті Краків у 1939 році. Перед війною Шіндлер вступив до партії судетських німців. Носити на вилозі емблему зі свастикою виявилось непоганим для бізнесу. Отож цей промисловий ділок рушив услід за вермахтом до Польщі і перейняв на себе керівництво експропрійованим заводом емалевих виробів. Незабаром він почав отримувати чудові прибутки завдяки використанню єврейських працівників, які обходилися йому практично задарма – спочатку. Це

уточнення певним чином виявляє різницю між колишнім Шіндлером – любителем розваг і спекулянтотом – та пізнішим – людиною, за чією особистою ініціативою було врятовано від знищення понад тисячу євреїв.

Тиранія, що запанувала після захоплення Гітлером Богемії та Моравії в березні 1939 року, водночас і здивувала Шіндлера, і лишила його певних ілюзій, однак не остаточно. Справді, Шіндлер на той час і далі надає свої послуги структурі адмірала Вільгельма Канаріса – *Abwehr* (відділ розвідки й контррозвідки при німецькому вищому командуванні). Подією, яка докорінно змінила погляди Шіндлера, був жорстокий напад на краківських євреїв спеціальних підрозділів, набраних із служби безпеки Гейдріха – *Sicherheitsdienst*, свідком якого він був. Оскільки подібні акції зачіпали працівників виробництва, Шіндлер вважав їх надзвичайно шкідливими для воєнного потенціалу. Більше того, таке розтрачання людського життя вражало його як докорінне зло з етичного погляду. Вирішивши, що йому вдасться посприяти покращанню ситуації із середини самої німецької системи, Шіндлер уклав ризиковану кількість угод. Якщо спочатку він ставив собі за мету зберегти в здоровому стані своїх працівників, які були йому потрібні для підтримки продуктивності його заводу, то наприкінці війни він був спонукуваний глибшою ідеєю. Він прийняв для себе рішення, що сотні працівників, які були під його опікою, виживуть і матимуть майбутнє.

Шіндлер вів список. Він містив прізвища близько 1300 чоловіків і жінок, які почали називати себе *Schindlerjuden* [євреї Шіндлера]. Коли навесні 1945 року наближалось звільнення, Шіндлер пообіцяв: «і далі робити для вас усе, що зможу, поки не проб'є п'ять хвилин після півночі»¹⁰. Обіцянки своєї він твердо дотримувався, як раніше – упродовж кількох років – даного собі слова. Протягом того часу в Польщі, коли його єврейські працівники змушені були жити в таборі примусової праці під п'ятою садиста Амона Гета, Шіндлер витрачав чималі суми на підкупи, аби створити свій власний підтабір-прихисток на заводі. Завдяки відданій допомозі дружини Шіндлера Емілі заведений ним порядок тривав і після того, як він сам змушений був перемістити свій завод до Чехословаччини, з огляду на наступ Червоної Армії. Шіндлер спромігся навіть витягнути з Освенціма деякого з тих, чії прізвища були занесені до його списку життя.

По закінченні війни Оскара та Емілі Шіндлерів спіткала доля біженців. Вони втратили все, за винятком того, що їх не забули *Schindlerjuden*. Під проводом Леопольда та Міли Пфедфербергів вони об'єднали свої

зусилля для надання Шіндлеру допомоги, як тільки обставини дозволили їм зробити це. Серед багатьох їхніх добрих вчинків було сприяння виконанню останньої волі Шіндлера – поховати його в Єрусалимі. Тепер у Єрусалимі в Ізраїльському меморіалі Голокосту – Яд Вашемі – росте дерево на честь Оскара Шіндлера. Воно засвідчує, що він прийняв близько до серця рядки із Талмуда, що його він почув у 1939 році в Кракові від єврея-бухгалтера Іцхака Штерна: «Той, хто рятує життя однієї людини, рятує весь світ». Проте навіть тепер *Schindlerjuden* не знають достеменно, що спонукало Оскара Шіндлера виконати свою місію з рятування людей.

Сподіваючись віджити хоча б якоюсь мірою ту довіру, яку втратив Жан Америкі, дехто із соціологів намагається з'ясувати, чому певні люди, наприклад Шіндлер, допомагали беззахисним, тоді як багато інших цього не робили¹¹. Оскільки, як відомо, дуже мало хто з рятівників вважає себе моральним героєм, наслідком цих досліджень Голокосту може стати образ «альтруїстичної особистості». Хоч би що ми дізнавалися про такі речі – усе є важливим. Згадаймо, як влучно зауважує з цього приводу інший уцілілий єврей – П'єр Соваж:

«Якщо ми знатимемо, як можна чинити добро навіть за найнестерпніших обставин, ми дедалі більше сумніватимемося в нашій здатності чинити добро навіть за менш нестерпних обставин. Якщо ми пам'ятатимемо лише жах Голокосту, ми втратимо нагоду осмислити, власне, цей жах і скласти для себе науку на майбутнє. Якщо ми пам'ятатимемо лише страхіття Голокосту, саме ми понесемо відповідальність за створення найнебезпечнішого алібі: що людина була нездатною осягнути його і щось вдіяти. Якщо євреї не будуть знати, що весь світ не стояв бездіяльно осторонь, коли нам вчинили різню, ми підірвемо нашу здатність кріпити дружбу й зв'язки, яких потребуємо й заслуговуємо. Якщо християни не дізнаються, що навіть тоді серед них були такі, що чинили по-християнськи, вони будуть позбавлені натхненних і питомих прикладів природи й вимог їхньої віри. Якщо переконливі й надійні свідчення можливості добра на землі за нашим потуранням прослизнуть крізь наші пальці й перетворяться на порох, прийдешні покоління будуть змушені будувати лише на цьому тліні. Якщо дозволити, аби надія видавалася нереалістичною відповіддю світові, якщо ми не підемо шляхом розвитку впевненості в нашому духовному багатстві, на нас буде покладено відповідальність за створення у свій час світу, в якому відсутня людяність – у буквальному розумінні»¹².

Якщо ми визнаватимемо рани нашого століття й водночас не будемо пасивно дивитися на шрами Голокосту, що нівечать людство, нам тоді, можливо, не доведеться будувати на тліні. Відновлення довіри до світу залежить від готовності чинити опір жахам цього світу з розсудливою чіткістю. Вніс свою дешицу в цю справу (і не лише в цю) як лауреат Нобелівської премії миру й очевидець Голокосту також і Елі Візель. Ведучи мову про Голокост, Візель говорить: «Я боюся, що страхіття того періоду є надто темним, люди, не здатні розуміти, втратили здатність слухати»¹³. Однак доробок Візеля, із тридцятьма його книгами, засвідчує, що він не перебуває в полоні відчаю. Ненависть, байдужість, навіть власне історія можуть поставати перед нами у своєму найгіршому вигляді, але такий стан речей не заслуговує на роль істини в останній інстанції. Подібними темами насичені всі твори Візеля. У його недавно виданому романі «П'ятий син», що він присвячує своєму синові Еліша «і всім іншим дітям уцілілих», ця тематика набуває відтінку особливої значущості для студентів і викладачів, які намагаються вслухатися й осягнути добу після Освенціма.

Ця історія знайомить нас із Вольфгангом Бергером, але це його набуте ймення. Він мав би бути мертвим, однак він живе. Цей чоловік, справжнє ім'я якого Рихард Ландер, мешкає в німецькому містечку Ресхаштадті. Його рідний край, де він став відомий як *Angel*, далеко на Сході. Скільки люди пам'ятають цю місцину, вона називалася Даваровськ. Однак теперішній Даваровськ ніскільки не нагадує ту місцину, якою вона була колись. Як і будь-яке інше місце. Як і будь-яка людина, знає вона про такі зміни чи ні. «П'ятий син» розвиває цю тезу, вдаючись до дослідження «онтологічної Події», яку не можна звести просто до слова – Голокост¹⁴.

Аріїл – п'ятий син. Але хто такий Аріїл? Це запитання спонукає його до роздумів. Воно завдає йому також страждань, і чималих, оскільки ця постала перед ним дилема скеровує його до Ресхаштадта, де він має намір бути «носієм послання». Хоча Рихард Ландер «не має уявлення про жодне послання й жодного посланця», *Angel* мусить змінити його звичну роль і отримати обидві ці сутності. Чи дійде до нього та чи інша, залишається загадкою. Проте не знайдеться, мабуть, жодного читача, якого б не зворушили свідчення Аріїла.

«Було це на світанку чи в надвечір'ї? Містечко Ресхаштадт здається нахнюпленим і примарним під дрібним дощиком, що крапає безперестанку... Ось вокзал. Мені ніяково, але я не пам'ятаю, чи я вже прибув, а чи тільки збираюся вирушити знов у дорогу. Чи це сон, чи

реальність?» (с. 13; сторінкові посилання тут і в наступних шести абзацах стосуються книжки Візеля «The Fifth Son»). Споріднена стилістично із творами Борхеса, Камю та Кафки, ця оповідь створює напружені особисті зустрічі. Минуле, теперішнє й майбутнє переплітаються в них, коли дійові особи звертаються до примари й реальності, аби зрозуміти, який сенс має життя під час і після «остаточного розв'язання». Творчим наслідком – складним і водночас простим – є перехід од відчаю до рішучості шляхом перетворення бажання помсти на прагнення до відродження.

На початку автор нагадує нам про приповідку з Тори, в якій ідеться про «чотирьох синів: один розумний, а другий – його протилежність; ще один – простак, а останній – такий, що не здатен навіть запитати про щось» (с. 9). Однак тут Візель пише про п'ятого сина, – до нього і задля нього... Цей син інший – не тому, що в нього відсутні якості, притаманні іншим, а внаслідок того, що він перебуває десь не тут. Відсутність його пояснюється смертю, і все ж причина не в ній, бо смерть нічого не з'ясовує. Більше того, навіть якщо смерть і причетна до цього, відсутність п'ятого сина не є лише її наслідком.

П'ятим сином є Аріїл. У діалектичному сенсі він, водночас, і мертвий, і живий, оскільки Аріїл – це не один син, а два. Аріїл, котрий народився в 1949 році і розшукує, а потім несе своє послання, оповідаючи історію Візеля, сьогодні обіймає посаду професора «в маленькому університеті в штаті Коннектикут» (с.218). Вирослий у Нью-Йорку, студент коледжу шістдесятих років, він пережив американську веремію часів війни у В'єтнамі. Пізнанням таїни життя він завдячував своїй подрузі Лізі. Секс, наркотики, політика, кохання – вони разом пройшли крізь усе це. Але саме тоді, коли, як він каже: «Ліза покинула мене», – хоча в тридцять п'ять років йому і бракувало її, Аріїл почав формуватися під впливом не Американської мрії, а скоріше, Царства ночі, якого він ніколи не зазнав у Даваровську (с. 217).

У Аріїла є брат. Цей факт протягом тривалого часу був йому невідомий, оскільки його брат, – теж Аріїл, п'ятий син. Хоча подібні перипетії й викликають замішання, з них тільки починається оповідь історії. Оскільки загадковість у стосунках між Аріїлом і його братом не обмежується лише збігом їхніх імен. Щодо кожного із цих двох Аріїлів, приміром, не можна з впевністю сказати, чи є один або другий справді – старшим, а чи молодшим братом.

Хоча професор на одинадцять років старший за свого брата, той назавжди залишиться шестирічним. Стільки було братові, коли *Angel* та

його есесівські поплічники схопили Аріїла й убили в Даваровську. Його батьки-євреї Рахиль і Рейвен Тамірови докладали усіх зусиль, аби йому велося там якнайкраще, хоча найкращим було б не бути в Даваровську. Направлений до гетто з іншими євреями, Рейвен очолив там Єврейську раду. Він чинив за справедливістю й поводився гідно – і заплатив високу ціну. Коли Таміров дізнався про кровожерливі наміри Рихарда Ландера та нацистів, він відмовився від свого поста і розповів мешканцям гетто все, що знав. *Angel* залишив Рейвена в живих, але знищив шістьох членів Ради й після цього підготував усе гетто для депортації до газових камер.

Тамірови мусили їхати із цим ешеленом смерті. Перед тим як сісти у потяг, вони зробили дві речі. По-перше Рейвен зустрівся із Симхом Зелігсоном, Анатолем Фрідманом та рабином Аарон-Ашером. Він зібрав їх разом, аби дати таємну клятву помсти: «Той, хто з-поміж нас виjde живим із цього важкого випробування, присягається своєю честю та святістю нашої пам'яті зробити все можливе, щоб знищити вбивцю, навіть ціною власного життя» (с. 155). Усі, окрім рабина, погодилися. По-друге, Рахиль і Рейвен знайшли «добрих і гідних людей», які переховуватимуть Аріїла від убивць (с. 184). Відтак вони залишили його у них. Зрештою, Рейвен дізнався, що Ландер теж дав клятву і дотримав її. Згодом він також повинен буде практично довести, що його власна рішимість убити докорінно відрізняється від наміру цього нациста.

Ландер дуже добре знав Тамірових. Коли йому стало відомо, що вони приїхали в концтабір без Аріїла, він не повірив їхньому поясненню, що дитина померла в гетто від епідемії. І Ландер зловісно пообіцяв Рахилі та Рейвену, що розшукає, де переховується їхній син. *Angel* таки знайшов хлопчика. Помста його була «жахливою й жорстокою; люди переповідали про неї в усіх гетто, ближніх і дальніх». Дізнавшись про неї, нью-йоркський брат Аріїла відтоді «не міг дивитися на гаряче молоко» (с. 185).

Знання про це – є саме тим, що не дає спокою американському Аріїлу, п'ятому єврейському синові, який живий, але перебуває не тут, у Нью-Йорку, з батьками, оскільки він є сином очевидців Голокосту, котрий не вижив у Даваровську. Хоча Рахиль і Рейвен пережили це лихоліття, зустрілися знову й перетнули океан, вони не змогли почати все спочатку, як це заведено в Америці і чим вона славиться. До краю обтяжені минулим, вони прагнули нового життя і на підтвердження цього навіть подарували життя ще одному Аріїлу, і все ж таки зрозуміли, що другий

Аріїл може, скоріше, подвоїти їхній смуток, а не їхню радість. Оскільки яку індивідуальність вони могли дати йому і яку індивідуальність вони дали йому, назвавши його Аріїлом?

Ніхто не готовий дослідити подібні питання краще за Елі Візеля. Обидва Аріїли, їхні батьки й люди, з якими вони спілкуються, – усі вони вийшли з власного досвіду автора роману. Це засвідчують слова Аріїла, який в даному випадку, здається, говорить від імені самого Візеля: «Мною вжито «я» замість «вони». Інакше кажучи, я був тим або тим» (с. 219). Вживши в добу свого понівеченого дитинства в Освенцімі, Візель знайшов свій шлях до Нью-Йорка, там одружився і став батьком. Цей роман – стогін його душі. Разом із голосом автора вони проривають ту німотність, яка загрожує запанувати, коли чиєсь життя страждає більше, ніж будь-хто може витримати. Елі Візель живе. Живий і Аріїл. Так само, право на життя отримує і «П'ятий син», бо ця історія має бути почутою. Незважаючи на те, що Рейвена Тамірова переповнює минуле, другий Аріїл не може витягнути з нього всієї історії, допоки не помирає мати і він не знаходить листи, що їх писав батько Аріїлу, який перебуває не тут, не з ними. Ці знайдені листи стають також і його листами, і вони спонукають нью-йоркського Аріїла розпочати своє власне листування з братом із Даваровська.

Поштовхом до написання Аріїлом листів до нього послугувало ще й відкриття іншого характеру. Меланхолія Рейвена Тамірова почасти нав'язана впевненістю в тому, що їм із Симхом Зелігсоном вдався їхній замах на Рихарда Ландера в 1946 році. Впродовж років вони зустрічаються щотижня, аби проаналізувати й обговорити цей факт, намагаючись визначити з відстані років, чи дійсно справедливим був їхній вчинок. Це розслідування навряд чи пом'якшує відчуття провини, яке все ще пригнічує їх у той чи інший спосіб. Відкриття Аріїла цим не обмежується. Серед іншого є відомості про те, що *Angel* живий, що він процвітає й відчувається щасливим в личині Вольфганга Бергера – ресхаштадтського бізнесмена.

Справа, яку започаткував Рихард Бергер, не повинна залишитися незавершеною. Тож Аріїл Таміров вирушає, як на побачення зі смертю, до Німеччини, щоб зустрітися з паном директором. Аріїл прибуває на станцію, де має пересісти на поїзд до Ресхаштадта. Отже, він у Грауштадті, тому сірому містечку, де можна «купити будь-що: жінку до ранку, страховий поліс на випадок самогубства або ж довічний квиток, чинний у всій залізничній системі Німеччини» (с. 200).

Що трапилося у Грауштадті й невдовзі після прибуття героя – не для переповідання у статті. Не цілком визначеним це, можливо, залишилося і для Елі Візеля. Лише Аріїл – і ніхто інший – є Аріїлом. І все ж таки ми не можемо саме тут полишити «П'ятого сина», оскільки суть послання, що його несе, згідно з романом, Аріїл, у тому, що він не вбивав. А пояснюється це, у першу чергу, що він єврей, що він п'ятий син, що він – людина.

Яким чином усе це постає? Візель розшифровує: Аріїл, наприклад, отримує пораду від свого сусіда й друга – рабина Зві-Герша, котрий каже: «Карати винну людину, покарати її на смерть – означає зв'язати себе з нею назавжди: хіба ти цього прагнеш?» (с. 190). Однак у цьому випадку це запитання є такою ж мірою важливим, як і традиційна порада, що йому передує. Якщо «так» не є найкращою відповіддю, «ні» не можна вимовити без болю. Для кожного, кому не байдуже, який наслідок має «сумне підсумовування» Аріїла, істина полягає в тому, що життя після Освенціма, не може бути лише чисєюсь особистою справою – натомість воно має бути пронизане «пам'яттю про життєвий досвід і мрії загиблих» (с. 220).

Цей факт може пояснюватися іменем, яким Елі Візель нагородив двох п'ятих синів. Аріїл – це ім'я біблійне. Воно не раз зустрічається у Заповіті і відтінки його значень різняться. Це ім'я може означати «лев Бога», а також «світло Бога», і тут можна знайти пояснення, чому за пізнішою традицією склалося уявлення про Аріїла як про янгола, докорінно відмінного від *Angel*. На жаль, це ім'я має також і свій темний відтінок. Наприклад, у пророцтві Ісаї можна натрапити на такі слова: «І притисну Аріїла, і станеться лемент та плач, і він стане на мене, як огнище Боже¹⁵» (Іс. 29:2). Перший Аріїл означає Єрусалим; другий наводить на думку, що Аріїл стане як вівтар, кін голокосту. Проте оракул бачить більше. У свій час «юрба всіх народів, що на Аріїла воюють», сама буде знищена «огняним їдким полум'ям» (Іс. 29:6–7). Можливо, так воно і є – чи буде – але, зустрівшись із *Angel*, Аріїл Таміров пригадує давнє прислів'я: «Бог може вдатися до покарання – це в Його владі, але в моїй владі – відмовитися бути Його різкою» (с. 213). Заради свого брата, як і задля самого себе, Аріїл, чие американське життя також неначе кін голокосту, ототожнюватиме себе зі своїм народом, з Єрусалимом, незважаючи на те, що він залишається жити в діаспорі, а отже, й зі щасливим людством. Таким чином, він, здається, найбільше нагадує свого тезку з іншої частини Заповіту.

У біблійній книзі Ездри Аріїл лише згадується. Проте його ім'я є вагомим і присутнім. Оскільки Аріїла називають у числі чоловіх – «голів» (Езд. 8:16). Його належність до проводу зобов'язує згадати про нього й повернути з вигнання. Це означає відповісти на спустошення й смуток актами відновлення, вчиненими з метою відбудови Єрусалима, залагодження світу й повернення довіри. Переконливо переповідаючи історію Голокосту та його наслідків, «П'ятий син» торує цей шлях. Отже, знаменно, що серед чоловіх – «голів» Ездри – є й Елізер. Його тезка – автор цього роману – закликає нас у відповідь стати подібними до Аріїла – левачами, якщо не янголами, світла, що намагаються не допустити втрати довіри – події, яку Жан Америк прирівнює до настання «кінця світу»¹⁶.

На початку цих роздумів стверджувалося, що Голокост змушує нас оцінити, що може означати втрата довіри до світу. Свідчення Жана Америк застерігають, що в разі неможливості її відновлення – ця втрата провіщатиме кончину людства. Саме з огляду на те, що ми, можливо, наблизилися до цього висновку ближче, ніж можемо собі уявити, наріжним каменем цього есе є наголошення на тому, що залагодження світу все ще можливе. Проте це залагодження не відбудеться, допоки ми не вийдемо з нав'язаної нам Ернстом Біберштейном, Францем Штанглем і «*Angel*» колії руйнування довіри на проторований Шоллями, Оскаром Шіндлером, Елі Візелем і «П'ятим сином» шлях плекання довіри. Рішимоість зробити цей крок і зважити, що може означати втрата довіри до світу, правитиме за гідний висновок.

Примітки

* Узято з: Alan Rosenberg and Gerald E. Myers, eds., *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988. Copyright © 1986 by Temple University Press. Усі права застережені. Передруковано з дозволу.

¹ Jean Améry, *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*, trans. Sidney Rosenfeld and Stella P. Rosenfeld (New York: Schocken, 1986), p. 28. Див. також його *Radical Humanism: Selected Essays*, ed. and trans. Sidney Rosenfeld and Stella P. Rosenfeld (Bloomington: Indiana University Press, 1984).

² Цитата з кн.: Richard Hanser, *A Noble Treason: The Revolt of the Munich Students Against Hitler* (New York: G.P. Putnam's Sons, 1979), p. 152. Див. також Annette E. Dumbach and Jud Newborn, *Shattering the German Night: The Story of the White Rose* (Boston: Little, Brown, 1986).

³ Hanser, *A Noble Treason*, p. 274.

⁴ Gitta Sereny, *Into That Darkness: An Examination of Conscience* (New York: Vintage Books, 1983), p. 363.

⁵ Див. Rudolf Hoess, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess*, trans. Constantine Fitzgibbon (London: Pan Books, 1974).

⁶ Sereny, *Into That Darkness*, p. 25.

⁷ Alexander Donat, ed. *The Death Camp Treblinka: A Documentary* (New York: Holocaust Library, 1979), p. 14. Книжка Доната, яка подає свідчення очевидців – уцілілих в'язнів Треблінки, є цінним доповненням до праці Серені. Див. також книжку Claude Lanzmann, *Shoah: An Oral History of the Holocaust* (New York: Pantheon, 1985), в якій подано повний текст із кіноепопеї Ланцмана про Голокост.

⁸ Sereny, *Into That Darkness*, pp. 202, 164, 200. Щодо серйозного дослідження нацистської аргументації, особливо стосовно заходів із запровадження ейтаназії й таборів смерті, в яких брав участь Штангль, – див. Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York: Basic Books, 1986).

⁹ Докладніше про Оскара Шіндлера – див. Thomas Keneally, *Schindler's List* (New York: Penguin Books, 1983). Назва цієї розвідки є дуже вдалою, оскільки німецькою мовою слово *List*, окрім посилання на список Шіндлера з прізвищами його єврейських працівників, означає – «спритність». Шіндлер був неабияким спритником, що діяв в інтересах добра. Інша примітна історія – про Германа «Фріца» Гребе – Douglas K. Huneke, *The Moses of Rovno* (New York: Dodd, Mead, 1985). Гребе – єдиний німецький громадянин, що добровільно зголосився свідчити проти нацистів на Нюрнберзькому процесі, – під час Другої світової війни був інженером-будівельником. Призначений управлінням залізниць Третього рейху в Україну, він пройнявся жахом від убивства близько 1500 євреїв нацистськими підрозділами смерті. У відповідь на це він створив мережу порятунку, яка зберегла життя сотням євреїв. По закінченні війни він скористався власним поїздом для переправлення десятків врятованих ним євреїв через союзницькі кордони на свободу.

¹⁰ Keneally, *Schindler's List*, p. 371.

¹¹ Можливо, найбільш претензійною та багатообіцяючою працею такого ґатунку є Проект із дослідження альтруїстичної особистості, очолюваний Самуелем П. Олінером. Цей соціолог – очевидець Голокосту, що переховувався польськими католиками під час Другої світової війни. Про це він розповідає у ґрунтовній автобіографії: *Restless Memories: Recollections of the Holocaust Years* (Berkeley: Judah L. Magnes Museum, 1986). Олінер інтерв'ював сотні врятованих, і тих, хто пережив цю трагедію, з метою з'ясувати чинники й мотиви, що спонукали людей рятувати життя євреїв під час нацистської доби. Підсумки цього дослідження опубліковано в книжці: *The*

altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe (New York: The Free Press, 1988). До найважливіших висновків Олінера (які, втім, не складають винятків) належать такі: (1) Рятівники – як жінки, так і чоловіки – походили з різних соціальних верств і належали до різноманітних професійних сфер. (2) Вони виховувалися на таких цінностях, як готовність прийти на допомогу, відповідальність, чесність, справедливість, співчуття та дружба. (3) Вони мали друзів в осередках, відмінних від кола їхніх власних родин чи близького оточення. (4) Вони мали високий рівень самовпевненості та самоповаги і не боялися піти на обдуманий ризик. (5) Вони розуміли, що діється довкола них, і, крім того, їм допомагала атмосфера емоційної підтримки – їхні рятувальні заходи сприймалися зі схваленням з боку членів родини чи друзів, яким можна було довіряти. Олінер переконаний, що у випадку, якщо б він потрапив у біду і міг розпізнати осіб із такими якостями, він мав би великий шанс отримати допомогу.

¹² П'єр Соваж народився під час Голокосту у французькому селищі Le Chambon (Haute-Loire), де переховувалися й знайшли порятунок багато євреїв. Видатний кінорежисер, автор фільму «Weapons of the Spirit» [«Знаряддя духу»] (1987) – документальної стрічки про це місце. Він, крім того, очолює організацію «Друзі селища Le Chambon», яка вшановує тих, хто рятував євреїв під час Голокосту. Його слова процитовано з дозволу.

¹³ Цитата з кн.: Richard Zoglin, «Lives of Spirit and Dedication», *Time*, October 27, 1986, p. 66.

¹⁴ Elie Wisel, *The Fifth Son*, trans. Marion Wiesel (New York: Summit Books, 1985) p. 208.

¹⁵ «Арііл – огнище Боже.»

¹⁶ Améry, *At the Mind's Limits*, p. 29.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Czerniakow, Adam. *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow: Prelude to Doom*. Edited by Raul Hilberg, Stanislaw Staron, and Josef Kermisz. Translated by Stanislaw Staron et al. New York: Stein and Day, 1979.

Delbo, Charlotte. *None of Us Will Return*. Translated by John Githens. Boston: Beacon Press, 1978.

Dinur, Yehiel (Ka-tzetnik 135633). *Star Eternal*. Translated by Nina Dinur. New York: Arbor House, 1971.

Eisen, George. *Children and Play the Holocaust: Games Among the Shadows*. Amherst: The University of Massachusetts Press, 1988.

Ezrahi, Sidra Dekoven. *By Words Alone: The Holocaust in Literature*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

Furet, Francois, ed. *Unanswered Questions: Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. New York: Schocken Books, 1989.

Hallie, Philip P. *Lest Innocent Blood Be Shed: The Story of the Village of Le Chambon and How Goodness Happened There*. New York: Harper & Row, 1979.

Hillesum, Etty. *An Interrupted Life: The Diaries of Etty Hillesum, 1941–1943*. Translated by J.B. Gaarlandt. New York: Washington Square Press, 1985.

Lanzmann, Claude. *Shoah: An Oral History of the Holocaust*. New York: Pantheon Books, 1985.

Levi, Primo. *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*. Translated by Stuart Woolf. New York: Collier Books, 1958.

Мьллер, Филип. *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers*. Edited and translated by Suzanne Flatauer. New York: Stein and Day, 1979.

Мьллер-Хилл, Бенно. *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others, Germany 1933–1945*. Translated by George R. Fraser. Oxford and New York: Oxford University Press, 1988.

Proctor, Robert. *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988.

Rosenfeld, Alvin H. *A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature*. Bloomington: Indiana University Press, 1980.

Sereny, Gitta. *Into That Darkness: An Examination of Conscience*. New York: Vintage Books, 1983.

Young, James E. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press, 1988.